

МАТЕРІЯЛИ ДО СТУДІЮВАННЯ НАРОДНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ АРХІТЕКТУРИ.

(Закладання й будування хати).

Андрій Терещенко.

Минулого літа (1929 р.) я мав змогу зробити дослідчу по-дорож на Лубенщину й Шевченківщину. Почасти я її вико-ристав, щоб дослідити позамузейні, нерухомі пам'ятки україн-ської культури, зокрема—старої української цивільної архі-тектури та її залишків, що тепер досить помітно зникають під впливом зростання усупільненого сектора сільського господарства, а від того й нових архітектурних форм. Хотілося, по змозі, занотувати все, що трапляється в цій галузі і що може бодай будь-якою мірою бути корисне й цінне для студі-ювання старих форм селянських архітектурних будовань та їхніх залишків.

Даємо наперед матеріал, що на цей час упорядковано. Надалі ж маємо на увазі опублікувати цілий ряд спостережень, нотаток і описів чи то цілих архітектурних ансамблів чи де-талів виїмково рідких і цінних залишків старої української архітектури.

Поданий тут матеріал —це запис, зроблений від селянина-тесляра, що живе в с. Крупському Золотоносського р. Шев-ченківської окр., Ілька Олександровича Тупоти. За його оповіданням, йому тепер 50 років, освіти не має, малогра-мотний. До революції, через малоземелля, ходив на заробітки до Катеринославщини та інших місцевостей. Часто їздив на Чернігівщину, майже кожного року, навіть першими роками революції, подорожував до Києва на богомілья. Отже не дивно, що в його мові (яку я намагався передати точно)—є чимало виразів з різних діалектичних зон, і невластивих колишній Полтавщині.

«Примерно, коли хочуть стройить хату, то під неї вибирають місце так: гарним вважають те місце, де часто лягає скот (корови, воли, вівці). Примерно, на тому місці де ото лягає скотина й вибирають місце під хату; на ніч хазяїн наспає купки жита у чотирьох місцях навхрест—там де будуть углові сохи. Як чириз ніч купки жита зостануця цілі, нипорушині—то,

значить, це місце благополушне. Якщо купки жита порушині, значить, місце ниблагополушне, а коли на цьому місці постройить хату, то в їй ни буде доброжитку, буде розстроювацця.

Після того случая, коли купки жита були порушині хозайин на другу ніч заново насипає купки жита на тому самому клапті зимлі, тільки купки жита пирисуває; так хозайин пирисуває купки жита щоночі, аж поки вони остацця ни порушині—це місце і считають благополушним для постройки. Після того, як вибрали місто під хату—договоряють майстрів. Як прийдуть майстрі—плотники, примерно, вже робить хату, то зразу старший плотник каже «господи, поможи» чи «боже, поможи» та хрестиця. Після цього, примерно, давніше в старину починають було робить хату з клітки. Клітку роблять було на зимлі і так кладуть, як буде стоять хата. Найчастіше роблять клітку примерно в 4 диривіни (а бідняки, то буває і в 2 диривіни). Дериво клітки на углах кладуть у замкі чи в зруб. Як положать дві диривіни у клітку, то роблять зарубки для свѣлока, якого вже к цьому врем'ю зроблино,—і кладуть. Свѣлок далі скривають білш усього третьою диривіною, а коли клітка у дві диривіни, то скривають—другою. Далі на свѣлок кладуть свѣлочки, які скривають четвртою диривіною. Після цього роблять крѣвки, углові наріжники, пуднаріжники. Як верх хати вже зробили, то добре його обдивляющця. Далі розбірають; як майстрі грамотні, то номирують дериво, а як ни грамотні—то пишуть палички крейдою і одкладають на боки позначине дериво. Далі в спідніх диривинах клітки довбають дірки стільки, скільки буде сіх. На сохах зарізають чопі і тоді приганяють сѣхи до клітки—прямо на зимлі; кладучи їх сторч до клітки. Далі на сохах аршином одмірюють висоту хати і нарубають ниглибоко тупором місце, поки соха должна быть у зимлі (крейдою тут ни мітять, бо крейда, як припасовують сѣхи у ямах припорошущця зимлею і стираещця). Сѣхи бувають ни рівної довжини, то їх ни рівняють (ни одрізають), а тільки довші сѣхи глибше закопують, —коротші закопують мільше. Спочатку закопують углову сѣху (або ще її називають причілковою сохою)—од сонця на покуті; під сѣху в яму старший плотник (инколи хозайин) сипле жито, махаючи три рази рукою навхрист. Жито сиплуть під цю сѣху, щоб у цій хаті була благополушна жиздь. Як закопають і утрамбувать причілкову сѣху, то за сонцем ставлять усі остальні сѣхи. На сѣхи кладуть, примерно, дериво з клітки; перва диривина кладещця на чопі дірками, друга до неї прибиваещця тиблями. Як поклали другу диривіну в клітку, то старший майстер лізе на клітку і вирубає на другій диривіні на покуті чотирьох-конешний хрест (од цього

христа потом починають мазать хату). Далі, примерно, вносять сволока у середину постройкі і кладуть його вдовж хати на двох підкладках на землю. В це время старший плотник гукає: «а ну, хазяйка, (а коли знає, як звуть то зве на ім'я)—давай червінця, скатирсть, рушники та клапоть кожуха». Хазяйка приносить все, що загадає старший плотник—(червінцем, примерно, считаецця п'ятак чи мідна копійка)—і кладе по краях сволока два рушники, а посередині—скатирсть, це значить, що бог трійцю любить. Після цього непременно випивають закладни сволока; хазяйка чи хазяїн приносять до сволока маленького столика, чи прямо кладуть дошки, приносять горілку й швидку закуску, а як п'ють горілку то приказують: «дай, боже, щоб хата була тепла і багата». Після випивки старший майстир лізе на клітку і в замку для сволока вирубає круглу дірку, з того боку де підкутя; у дірку кладе примерно—(так кажуть)—червінця (це п'ятака, або копійку—по состоянню); зверху гроші прикриває клаптим кожущини, а в замку для сволока з другого боку—кладе тільки саму кожущину. Гроші під сволок кладуть для того, щоб у цій хаті гроші вилися, а кожуха підмощують, щоб була хата тепла. Після того, як майстир підкладе кожущину і положить гроші, закладають сволок. Хазяїн з хазяйкою перві бируть і піднімають причілковий кінець сволока, а майстрі їм допомагають. Так саме кладуть і другий бік сволока. Далі поверх сволока кладуть сволочки впопирик, штук п'ять, а то й більше. На сволочки кладецця стеля з дощок, яку скривають однією диривиною по кліщі. Закладку сволока підганяють так, щоб закончить закладку пирид обідом. Після обіду хазяйка витягає зпід сволока рушники і скатирсть; рушники бире старший майстир, а скатирсть—хазяйка; це значить, що хазяйка бире собі бога, а майстир—святіх. По обіді ставляють крочки, наріжники, пуднаріжники, тешуть і прибивають лати. Як клітка хати вже готова, то кришу накідають кулями. Майстрі од криші пириходять робить стіни; між сохами задовбують снузки чи глици і найчастіше їх вшивають куликами очирету, пириплітають пиривеслами, або—лозою. Після цього, примерно, хазяйка скликає мазалниць. Мазалниці сходяцця в нову хату, випивають по чарці з приговоркою :«господи, поможи» чи «боже, поможи». Далі одна мазалниця приносить вальок глини і хазяйка при слові: «господи, поможи»—кладе та примазує той вальок у горі на підкуті на христі, що вирубав майстир на другій диривині клітки. Як тільки хазяйка зробила почин, то вже тоді мазалниці мажуть усю хату. Сволоки бувають такого виду: «М а з а н і с в о л о к и», —примерно, ті, що з поганого дерева роблять бідні хазяїни. Ці сволоки мажуть

глиною і білять так, як і всю хату із сиредини. Роблять їх у постройці і типер. «М и т і с в о л о к и»—значить ни крашині і ни мазані оставляющія чисто дирив'яні; од паутини і грязюки ці сволоки миють водою. На миті сволоки треба гарного дерива дуба або плавну сосну. Такі сволоки роблять і типер, або достають з старіх хат. «К р а ш и н і с в о л о к и»—роблять так, як і миті, но з боків і з низу красяць в зилену або чирвону краску. Часто на цих сволоках малюють ще всякі квітки—рожі; з боку, буває, роблять год постройкі хати, а посиредині малюють Голгофу. Роблять такі сволоки зрідка і типер, а білше їх робили до риволуції заможніші хазяїни. «Р і з а н і с в о л о к и»—на них вирізали примерно рожі, квітки усякі. З боків вирізали год постройкі та хвамилію хазяїна. Знизу часто вирізали христи, голгофу—посиредині, а до країв різали товсту вірьовку в односталь, удвое, або і утроє. Таких сволоків я ни робив, а тільки бачив у багатших хазяїнів на побережі у старіх хатах. Роблять сволоки найбільше з плавної сосни (бо її мало шашиль ість); її купують з плитів пириплавлиних з Чорнигівської губерні по Дніпру. Як нимає плавної сосни, то роблять дубові, вирбові і вільхові. З бирези ни роблять, бо скоро шашиль поїсть. З осокора ни роблять, бо це ниблагословенне дерево. На страсній ниділлі на сволоці (буває і на дверях, в кутках хати та на вікнах) видалюють страсними свічками христи, щоб ничистий в хату ни ввійшов і грім хати ни розбив. На голодну кутю крейдою пишуть христи од ничистого; первий хрест пишуть на сволоці, далі на дверях і вікнах—у хаті; потом пишуть у надвірних постройках для скотини і для хліба. Лігом на Івана Купала наривають зілля (ласкавцю, васильок і гвоздиків та ще забув, як називають) і встромляють за сволок; це зілля одводить грім од хати; цього зілля ще бируть на купель, од уроків, од пришти, а як заболіє скотина, то наповають. Сволок дуже почитають, бо він так, як хазяїн всю сім'ю держить, так сволок усю хату диржить; без сволока і хата ни хата, так як биз хазяїна двір ни двір. Товщина сволока зависить од довжини хати; примерно, як дев'ять аршин, то сволок треба завтовшки 6×5 вершків, як довжина хати два сажні, то сволок треба 4 вершки завтовшки, як зробіть тонший, то вклякне од тяжисті. Сам я до риволуції плотничав, бо землі було обмаль, часто ходив на заробітки на Катиринославщину. За свій вік зробив до п'ятнацяти хат».